

Ks. Roman Pindel

Gatunek retoryczny i dispositio Listu do Galatów

Po omówieniu klasycznej, i podstawowej dla współczesnego egzegety, metody historyczno-krytycznej, dokument „Interpretacja Biblii w Kościele” wymienia trzy „nowe metody analizy literackiej”, a z nich na pierwszym miejscu „analizę retoryczną”. Do tej ostatniej zalicza metodę odwołującą się do zasad retoryki grecko-rzymskiej, nową retorykę oraz badanie struktur właściwych dla semickich sposobów kompozycji tekstu. Nieodzowność analizy retorycznej w badaniach tekstów biblijnych dokument uzasadnia wskazując na charakter perswazyjny zapisanego słowa Bożego, z tego zaś wynika konieczność znajomości retoryki przez każdego, kto zajmuje się egzegezą¹. Tekst Papieskiej Komisji Biblijnej daje jedno, ale znamienne, gdy idzie o dokumenty Kościoła, ograniczenie natury metodologicznej. Analiza retoryczna ma być prowadzona w sposób krytyczny, by mogła się wpisać w rezultaty egzegezy naukowej (I.B.I).

W niniejszym artykule omówimy dwa zagadnienia związane z zastosowaniem retoryki antycznej do Listu do Galatów: określenie gatunku oraz dispositio.

Określenie gatunku

Jeżeli klasyczna retoryka obejmowała pięć etapów tworzenia mowy wygłoszonej (inventio, dispositio, elocutio, memoria i pronuntiatio), to do połowy lat siedemdziesiątych wieku XX w odniesieniu do Listu do Galatów dostrzegano i eksploatowano dla jego interpretacji jedynie

¹ Kilka lat przed Dokumentem niemal tych samych sformułowań użył J. Lambrecht; por. LAMBRECHT J., *Rhetorical Criticism and the New Testament*, Bijdr. 50(1989), s. 239.

elocutio. Od wieku więc XIX wielu egzegetów zajmowało się badaniem stylistyki, budowy zdań, paralelizmów i antytez, a badaniom tym sprzyjała tendencja doszukiwania się w spuściznie Pawłowej przede wszystkim wpływów kultury hellenistycznej. Wiązało się to z niebezpieczeństwem poszukiwania struktur – z punktu widzenia metodologii – wątpliwych, ale opatrzonych etykietką „retoryczna”, z drugiej zaś strony mogło stanowić łatwą ucieczkę przed trudnymi wyzwaniem badań historyczno-krytycznych².

a. przełomowy komentarz H. D. Betza

Sytuacja zmieniła się radykalnie wraz z opublikowaniem przez H. D. Betza jego komentarza do Listu do Galatów³. Niezaprzeczalną jego zasługą jest konsekwentne zastosowanie nowej metody⁴ oraz wywołanie krytycznych badań nad jej zastosowaniem do egzegezy⁵. Dalsze badania bowiem zakwestionowały dużą część jego ustaleń dotyczących klasyfikacji retorycznych⁶.

Sam H. D. Betz we wstępie do niemieckiego wydania swego komentarza ukazującego się w 10 lat od pierwszego jego wydania, a uczynionym z drugiego, poprawionego wydania amerykańskiego⁷ – stwierdza, że nie zamierza opracowywać go na nowo, gdyż krytyka wobec jego tez nie jest wystarczająco uzasadniona. Nie dostrzega także żadnej wystarczająco uzasadnionej alternatywnej metody, użytecznej do komentowania Listu do Galatów. Nie dostrzega także sprzeczności

² Por. KLAUCK H.-J., *Die antike Briefliteratur und das Neue Testament*, Paderborn 1998, 177.

³ *Galatians*, Philadelphia 1979.

⁴ Wskazuje Betz jako inspiratora dla swego określenia gatunku Listu do Galatów i dalszych badań wykładowcę Harvard University, Amaldo Momigliano, oraz znaczącą pozycję w tym względzie, którą jest jego *The Development of Greek Biography*, Cambridge 1971; por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief. Ein Kommentar zum Brief des Apostels Paulus an die Gemeinden in Galatien*, übers. Ann S., München 1988, 55n.

⁵ Bardzo metodologicznie i krytycznie ustosunkowuje się C. J. Classen. On też podaje najbardziej liczące się recenzje; Por. CLASSEN C. J., *Paulus und die antike Rhetorik*, ZNW 82(1991), 1–33; zwł. 9, przyp. 21.

⁶ Przegląd prac nawiązujących do badań odnośnie do gatunku retoryczno-epistolograficznego Listu do Galatów daje PITTA A., *Lettera ai Galati. Introduzione, versione e commento*, (Scritti delle origini cristiane, 9), Bologna 1996, 43–46.

⁷ *Galatians*, Philadelphia 1984.

między określonym przez siebie gatunkiem a obecnymi w Liście elementami parenetycznymi – a co było szczególnie krytykowane⁸. Z zadowoleniem natomiast przyjmuje H. D. Betz prace, które zajmują się funkcją osobistego przykładu Apostoła w jego argumentacji w Liście do Galatów⁹

Sam H. D. Betz określa metodę stosowaną w swoim komentarzu jako historyczno-krytyczną, zaś swoją rolę widzi jako historyka, który pragnie pomóc do spotkania między Pawłową myślą, zawartą w Liście do Galatów a jego czytelnikiem. Wcześniejszym komentarzom brakuje uwzględnienia podstawowego faktu, że został on skomponowany – a więc tak też winien być interpretowany – według retoryki i epistolografii grecko-rzymskiej¹⁰. Z wcześniejszych komentarzy na uwagę – według H. D. Betza – zasługują dwa: Marcina Lutra¹¹ z roku 1535 i J. B. Lightfoota¹². W tym ostatnim przyjęty podział na trzy części jest najbardziej zbliżony do reguł retoryki antycznej¹³

Trzeba od razu dodać, że H. D. Betz przeoczył fakt, iż walory retoryczne Listów Pawłowych dostrzegali już Ojcowie Kościoła – sami mający często za sobą wykształcenie i praktykę retoryczną, by wymienić Jana Chryzostoma (ok. 350–407)¹⁴, Augustyna (354– ok. 373)¹⁵

⁸ Jedyne, co zasługuje jego zdaniem na uzupełnienie, to obecność elementów parenetycznych w dziełach wielkich filozofów starożytności (PLATON: *Apologie* i *List VII*; ARYSTOTELES: *Etyka Nikomachejska*, 9. 4). Przyznaje także, że w późniejszym okresie pareneza znajduje większe zainteresowanie w dziełach filozoficznych, czego wyrazem jest rozwój diatryby; por. Betz H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., 1–3.

⁹ Betz wymienia dzieła GAVENTA B. R., *Galatians 1 and 2. Autobiography as Paradigm*, NT 28 (1986), 309–326; LYONS G., *Pauline Autobiography. Toward a New Understanding*, Atlanta 1985; STENGER W., *Biographisches und und Idealbiographisches in Gal 1, 11–2, 14*: w: *Kontinuität und Einheit*, FS Mußner F., Freiburg 1981, 123–140.

¹⁰ Por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., 6–9, 54.

¹¹ Zdaniem H. D. Betza reformator dostrzegł walory retoryczne Listu, w niektórych miejscach wręcz utożsamiał się z Pawłem, z jednej strony zdradzając zrozumienie dla myśli Apostoła, z drugiej zaś wyzyskując autorytet Pisma do swoich celów; por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 8.

¹² LIGHTFOOT J. B., *Saint Paul's Epistle to the Galatians*, London 1890¹⁰.

¹³ Por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., 54, przyp. 97.

¹⁴ Na jego wykorzystanie znajomości retoryki w interpretacji Listu do Galatów zwróciła uwagę klasycystka J. Fairweather, omawiając jego komentarz; por. FAIRWEATHER J., *The Epistle to the Galatians and Classical Rhetoric*, TynBull 45 (1994), 1–21.

¹⁵ Przede wszystkim jego *De Doctrina Christiana*.

czy Mariusza Wiktorynusa (ok. 281/291–363)¹⁶ Dobrze się stało, że w ostatnich latach właśnie Ojców „bierze się na świadków” współczesnej analizy retorycznej wobec Listu do Galatów. I tak swoje wyniki konfrontuje z komentarzem Mariusza Wiktorynusa R. D. Anderson¹⁷, zaś za niezwykle pouczające uważa zwrócenie się do komentarza Jana Chrysostoma J. Fairweather¹⁸

Odwołując się w *dispositio* korpusu Listu do retoryki i epistolografii H. D. Betz określił List do Galatów jako „list apologetyczny”¹⁹, najbardziej zbliżony do „mowy sądowej”. Paweł miałby bowiem na piśmie „wypowiedzieć” swoją „mowę obronną” wobec sędziów, których rolę mają pełnić Galaci, w odpowiedzi na wcześniej wyrażone oskarżenia swoich przeciwników²⁰ Choć amerykański egzegeta niemieckiego pochodzenia używa określenia „list apologetyczny”, to jednak w obrębie KORPUSU Listu stosuje *dispositio* właściwe dla mowy. Tymczasem, jak zauważa klasycysta, J. Classen, tego typu przeniesienie schematu z mowy na list winno być udowodnione, a nie założone. Ten ostatni stwierdza także, że nie jest mu osobiście znany żaden podręcznik ze starożytności, który by dawał takie *dispositio* dla listu²¹

Do tego H. D. Betz mówi o wymiarze magicznym Listu, a to z racji adresatów pogan (dla których miałyby nie wystarczać argumenty rozumowe) – oraz umieszczonych przekleństw (1, 8n) i błogosławieństw (6, 16). Te ostatnie oddziaływać mają na adresatów w zależności od ich

¹⁶ Ten znany nauczyciel retoryki (zachował się jego komentarz do *De Inventione*, Cicerona), pochodzący z Afryki, mający zarówno literaturę grecką, jak i łacińską, po swoim nawróceniu na chrześcijaństwo w późnym wieku zajął się komentowaniem Listów Pawła. Jego Komentarz do Listu do Galatów jest pierwszym zachowanym w języku łacińskim; por. CLASSEN C. J., *Paulus und die antike Rhetorik*, dz. cyt., 30; ANDERSON R. D. Jr., *Ancient Rhetorical Theory on Paul*, Kampen 1996, 124.

¹⁷ Por. ANDERSON R. D., Jr., *Ancient Rhetorical Theory on Paul*, dz. cyt., 123n.

¹⁸ Uzasadnia to związkami Patriarchy Konstantynopola z retoryką oraz jego zamówieniem do Pism Apostoła Narodów; por. FAIRWEATHER J., *The Epistle to the Galatians and Classical Rhetoric*, dz. cyt., s. 2.

¹⁹ Odwołał się do pozycji A. MOMIGLIANO (*Development of Greek Biography*, Cambridge 1971, 62). Uważna lektura wymienionej pozycji A. Momigliano prowadzi do wniosku, że H. D. Betz przypisał mu nie wyrażone poglądy. Bowiem jako „apologetyczny” zostaje określony w przywołanej pozycji 7. List Platona (s. 60), zaś w odniesieniu do „św. Pawła” odnosi się stwierdzenie, że jego listy mogą (podkr. R. P.) przynależć do autobiograficznych (s. 62).

²⁰ Por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, s. 69n.

²¹ Por. CLASSEN C. J., *Paulus und die antike Rhetorik*, dz. cyt., s. 14.

indywidualnego opowiedzenia się za lub przeciw Ewangelii Pawła²² Choć H. D. Betz wskazuje antyczne paralele, odwołując się do całego gatunku listów magicznych²³, zakwestionowano zgodnie taki charakter Listu²⁴, choć tak szerokiej dyskusji jak w odniesieniu do gatunku i *dispositio* tego Listu nie było.

b. krytyka określenia gatunku przez H. D. Betza

Już samo określenie rodzaju mowy przez H. D. Betza w odniesieniu do KORPUSU Listu do Galatów wzbudziło zastrzeżenia, zwłaszcza że Arystoteles krótko, ale jednoznacznie charakteryzuje omawiane przez siebie trzy typy mowy, a co można ująć w przejrzysty schemat:

Trzy typy mowy według Arystotelesa (Retoryka, I, 3)²⁵

	Mowa doradcza	Mowa sądowa	Mowa popisowa
Cel mowy ²⁶	Nakłonić lub odwieść słuchacza	Oskarżać lub bronić kogoś	Chwalić lub ganić kogoś
Dominujący aspekt czasowy mowy	Przyszłość	Przeszłość	Terażniejszość
Dominujący motyw mowy ²⁷	Korzyść lub szkoda	Sprawiedliwość i niesprawiedliwość	Szlachetność lub niegodziwość
Okoliczności wygłoszenia	Podjęcie decyzji przez zgromadzenie	Przewód sądowy	Uroczystość, pogrzeb, uczta.

²² Por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 70n.

²³ W oparciu o klasyczny już zbiór *Papyri Graece Magicae. Die griechischen Zauberpapyri* (2 Bde, Hg. Preisendanz K. - Heinrichs A., Stuttgart 1973n) jako osobny gatunek listu (magiczny) wymieniają: SYKUTRIS J., *Epistolographie*, PWSup 5(1931), s. 207; SCHNEIDER J., *Brief*; w: RAC 2 (1954), s. 572n.

²⁴ Por. KLAUCK H. - J., *Die antike Briefliteratur und das Neue Testament*, dz. cyt., 238.

²⁵ Por. KOROLKO M., *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998², 283n; ARYSTOTELES, *Retoryka – poetyka*, tł. H. Podbielski. Warszawa 1988, 76n.

²⁶ Idziemy tu za tłumaczeniem M. Korolko, choć Arystoteles używa terminu τέλοϛ dopiero w odniesieniu do zagadnień, które określamy jako „motyw”.

²⁷ Można to ująć w formie pytań: Co jest bardziej korzystne? Czy coś miało miejsce czy nie? Powinno się chwalić czy ganić? Por. REED J. T., *The Epistle: w: Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B.C – A.D. 400)*, (ed.) Porter S. E., Leiden 1997, 172.

List do Galatów nie podejmuje bowiem obrony Apostoła wobec sformułowanych oskarżeń w związku z jego niewłaściwym postępowaniem. Za takie trudno uznać opisane (w czasie przeszłym) we fragmencie Ga 1, 12–2, 14. Jeżeli już List miałby być obroną, to raczej „sprawy”, którą jest „prawda Ewangelii” (Ga 2, 5.15; por. 5, 7). Tak więc ani cel mowy, ani aspekt czasu nie odpowiadają określeniu H. D. Betza. Bardziej niż „mowa obronna” pasuje do Pisma Pawła określenie „mowa doradcza”. Skutkiem zamierzonym użytej w całym Liście perswazji winna być decyzja czytelników i słuchaczy na korzyść Ewangelii, niegdyś głoszonej przez Apostoła, a przeciw nauce jakichś ludzi²⁸ Także to, iż oponenti Pawła pozostają nie zidentyfikowani (ktoś, jacyś), przemawia na korzyść zakwalifikowania tekstu do *genus deliberativum*, gdyż retoryka odradzała w takiej mowie atakowanie przeciwnika²⁹

Mowa sądowa odwoływała się do sprawiedliwości, gdy doradcza pożytkiem lub szkodliwością poglądów przeciwnika dla osób, którym udzielano rady, Tymczasem owszem, terminy takie jak νόμος, δικαιοσύνη, δίκαιος, ἀδικέω występują w Liście do Galatów³⁰, ale – pomijając zagadnienie specyficznie religijnego ich rozumienia – nie odnoszą się one do oceny postępowania Apostoła. Autor Listu stara się pozyskać czytelnika (słuchacza) do swoich poglądów, odwołując się do tych motywów, które są charakterystyczne dla mowy doradczej. Tak więc wskazuje na korzyść, jakiej doznali chrześcijanie z Galacji, gdy uwierzyli Ewangelii (3, 2–5), a która wyraża się teraz przez godność „synów Bożych” i „dziedziców”, ludzi wyzwolonych (3, 25–29; 4, 6n; 5, 1). Odradza natomiast trwanie w nauce „jakichś ludzi”, uzasadniając to stanem niewoli, jako konsekwencją odejścia od „jednej Ewangelii” (4, 9. 24–31). Istotny dla Listu termin ἐλευθερία zostaje w argumentacji wyzyskany emocjonalnie i racjonalnie. W tym ostatnim przypadku z jednej strony przy ukazaniu bezużyteczności Prawa i obrzezania, z drugiej jako punkt wyjścia (5, 13) dla napomnienia, w którym występuje

²⁸ Jako pierwszy tego typu propozycję dał znawca retoryki antycznej, G. A. Kennedy; por. KENNEDY G. A., *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, Chapel Hill 1984, 144–152 por. także: VOUGA F., *Zur rhetorische Gattung des Galaterbriefes*, ZNW 79(1988), 291–292; SMT J., *The Letter of Paul to the Galatians. A Deliberative Speech*, NTS 35(1989), 1–26.

²⁹ Por. BRUCKER R., „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden....?*” *Rhetorik und Exegese am Beispiel des Galaterbriefes*; w: *Exegese und Methodendiskussion*, (TANZ 23), Tübingen 1998, 227, przyp. 62.

³⁰ Termin νόμος – 32 razy, δικαιοσύνη – 4 razy, δίκαιος – 1 raz, ἀδικέω – 1 raz.

przestroga przed nadużyciem wolności i wezwanie do miłości bliźniego³¹. Motyw użyteczności powraca zresztą w Liście kilkakrotnie (2, 16; 3, 19n; 4, 8–11; 5, 2n).

Idąc za charakterystyką Arystotelesa można zauważyć, iż w Liście do Galatów chodzi o zmianę postępowania adresatów, także w wymiarze społecznym (por. Ga 5, 13–15; 6, 1–10), co znowu odpowiada mowie doradczej. Wymowne jest zestawienie typowej mowy doradczej, jaką jest mowa Demostenesa „O pokoju”, z Listem do Galatów, gdy idzie o *dispositio*³². Nie bez znaczenia dla przyjęcia gatunku doradczego jest także fakt, iż w argumentacji na rzecz głoszonych poglądów autor przywołuje przykłady (*exempla*), zarówno w postawie (3, 6–9) lub sytuacji postaci biblijnych (4, 21–31), jak i wskazując na własne postępowanie (4, 1; por. 1, 10–2, 21). Za przyjęciem określenia Listu do Galatów jako mowy doradczej przemawia także fakt, że doradztwo w sprawach moralno-religijnych należało do siedmiu typowych tematów tego gatunku według innego podręcznika retoryki ze starożytności (*Rhetorica ad Alex.* 2)³³

Sam H. D. Betz uprzedzająco odrzuca możliwość określenia Listu do Galatów jako mowy doradczej, zwracając uwagę na fakt, że Paweł nie jest proszony o radę, a decyzja co do odejścia od głoszonej przez niego Ewangelii – przynajmniej przez część adresatów – już została podjęta³⁴. Tymczasem używając określenia „mowa doradcza” ma się na myśli przede wszystkim charakter tekstu, a więc cel i środki, mniej zaś okoliczności jego powstania. Nie bez znaczenia jest także uwaga, iż literatura pozabiblijna zna wystąpienia o charakterze „doradczym”, bez proszenia o nie³⁵

Przeciw przyjęciu określenia „mowa doradcza” wobec Listu do Galatów bywa podnoszony zarzut, iż Paweł obraża adresatów nazywając ich „nierozumnymi” (3, 1. 3). Owszem, podręczniki retoryki nie wskazywały obrażania zgromadzenia jako metody perswazji, ale można wskazać przynajmniej jednego mówcę starożytności (Demostenes), który wobec zgromadzenia wyraża i zdziwienie i podejrzenie o działa-

³¹ Por. CLASSEN C. J., *Paulus und die antike Rhetorik*, dz. cyt., s. 12.

³² Por. VOUGA F., *Zur rhetorische Gattung des Galaterbriefes*, dz. cyt., s. 291.

³³ Por. BRUCKER R., „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden... ?*”, dz. cyt., s. 225n oraz przyp. 58.

³⁴ Por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 2.

³⁵ Por. BRUCKER R., „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden... ?*”, dz. cyt., s. 226, przyp. 57.

nie złych mocy, i nie waha się nazywać ich głupimi³⁶ W samym zaś Liście do Galatów można dostrzec swoistą taktykę Apostoła. Od pierwszych słów Listu zostaje wprowadzony podział na „jakichś ludzi” oraz na Galatów (1, 6n). Wobec pierwszych zostaje wypowiedziane przekleństwo (i to dwukrotnie: 1, 8n), ocena ich intencji (4, 17; 6, 12n) i złorzeczenie (5, 10–12). Odnośnie do postępowania Galatów Apostoł wyraża najpierw zdziwienie (1, 6), później owo „nierozumni” (3, 1. 3) – ale bardziej jako ocena ich nagannego wyboru, by w dalszych partiach łagodzić i ton (4, 9–11) i same określenia adresatów (4, 12. 19; 5, 13; 6, 1).

Toczącą się przez wiele lat krytykę wobec rozwiązania H. D. Betza podsumował znawca literatury klasycznej, J. Classen, wskazując trzy punkty newralgiczne z punktu widzenia metodologii:

- (1) słuszna obserwacja, że w Liście do Galatów występują elementy retoryczne, doprowadziła H. D. Betza do nieuzasadnionego wniosku co do gatunku literackiego według zasad retoryki antycznej,
- (2) słuszna obserwacja, że wcześniejszą swoją działalność Apostoł opisuje w dłuższym passusie, broniąc jej, doprowadziła do nieuzasadnionego wniosku, że chodzi w całości o list apologetyczny,
- (3) H. D. Betz nie dostrzega wielu istotnych aspektów, jak choćby faktu, że w starożytności istniało wiele różnych typów listów, a poszczególne listy stanowiły zwykle mieszankę różnych typów. List też zwykle nie jest monotematyczny i jednorodny w konstrukcji literackiej³⁷

c. współcześni autorzy

Wśród współczesnych komentatorów za H. D. Betzem List do Galatów określają jako mowę obronną H. Hübner³⁸ i B. H. Brinsmead³⁹, G. Lüdemann⁴⁰ Także J. Becker najpierw wskazuje jako podstawę do

³⁶ Por. BRUCKER R., „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden... ?*”, dz. cyt., s. 227, przyp. 59.

³⁷ Por. CLASSEN C. J., *Paulus und die antike Rhetorik*, dz. cyt., s. 29.

³⁸ Por. HÜBNER H., *Der Galaterbrief und das Verhältnis von antiker Rhetorik und Epistolographie*, TLZ 109 (1984), kol. 245.

³⁹ Por. BRINSMEAD B. H., *Galatians Dialogical Respons to Opponents*, Chico 1982, s. 47–49.

⁴⁰ Por. LÜDEMANN G., *Paulus der Heidenapostel*, Bd 1, *Studien zur Chronologie*, Göttingen 1980, s. 63n.

interpretacji Listu do Galatów przyjęcie go za list apologetyczny, w którym mają zastosowanie struktury mowy sądowej⁴¹. W najnowszym komentarzu do Listu do Galatów dostrzega jednak, że partia Ga 3, 1–5, 12 bardziej odpowiada charakterowi mowy doradczej, choć nadal uważa, że całość jest bliższa mowie sądowej⁴². D. E. Aune w jednej z trzech recenzji, jakie zamieściło *Religious Studies Review* po ukazaniu się komentarza H. D. Betza, stwierdza, iż trudno określić jednoznacznie gatunek tego Pisma, a to z tej racji, iż stanowi swoisty amalgamat mowy obronnej (przede wszystkim Ga 1–2), doradczej (Ga 3–4) i popisowej, ze wskazaniem na dominującą rolę pierwszej⁴³. Także W. Harnisch stwierdza przy analizie partii parenetycznej tego Listu (5, 1–6, 10), że w ramach przyjętego *dispositio* H. D. Betza jest to ciało obce. Proponuje więc dać cezurę między rozdziałem 4 i 5, by w ten sposób określić część parenetyczną w kategoriach mowy doradczej⁴⁴. R. N. Longenecker w swoim komentarzu krytykuje wprawdzie H. D. Betza, ale przejmuje jego *dispositio*, określając część Listu jako sądową (1, 6–4, 11), a część jako doradczą (4, 12–6, 10)⁴⁵. G. W. Hansen w swojej monografii na temat postaci Abrahama w Liście do Galatów dochodzi do wniosku, że część Ga 1, 6–4, 11 jest bliska rodzajowi sądowemu, dalsza zaś ma dominację rodzaju doradczego⁴⁶.

Rodzaj doradczy odnosi do tego Listu: znawca retoryki antycznej i twórca współczesnej metodologii retorycznej, G. A. Kennedy⁴⁷ oraz R. G. Hall, F. Vouga⁴⁸, J. Smit, M. Bachmann⁴⁹, W. B. Russell⁵⁰,

⁴¹ Por. BECKER J., *Paulus Der Apostel der Völker*, (UTB 2014), Tübingen 1998³, s. 294.

⁴² Por. BECKER J., LUZ U., *Die Briefe an die Galater, Epheser und Kolosser*, (NTD 8,1), Göttingen 1998, s. 10–12.

⁴³ Por. AUNE D. E., [rec.] *Galatians A Commentary on Paul's Letter to the Churches of Galatia*, „*Religious Studies Review*” 7(1981) 4, s. 325n.

⁴⁴ Por. HARNISCH W., *Einübung des neuen Seins. Paulinische Paränese am Beispiel des Glaterbriefes*, *ZThK* 84(1987), s. 286n.

⁴⁵ Por. LONGENECKER R.N., *Galatians*, (WBC), Dallas 1990, s. 110–119. (12. 187)?

⁴⁶ HANSEN G. W., *Abraham in Galatians, Epistolary and Rhetorical Contexts*, (JSNT. S 29), Sheffield 1989, s. 59n.

⁴⁷ Por. KENNEDY G. A., *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, dz. cyt., s. 144–147.

⁴⁸ Por. VOUGA F., *Zur rhetorische Gattung des Galaterbriefes*, dz. cyt., s. 291.

⁴⁹ Por. BACHMANN M., *Sünder oder Übertreter. Studien zur Argumentation in Gal 2, 15 ff.*, (WUNT 59), Tübingen 1992, s. 159.

⁵⁰ Stosując metodę Kennedy'ego i odwołując się do Arystotelesa; por. RUSSELL W. B., *Rhetorical Analysis of the Book of Galatians Part 1*, BS 150(1993), s. 351.

J. Fairweather⁵¹ i R. Brucker⁵². R. G. Hall uzasadnia swoje stanowisko w opozycji do H. D. Betza formułując siedem argumentów⁵³. Również rzeczowo argumentuje na rzecz rodzaju doradczego J. Smit⁵⁴.

Jako rodzaj popisowy określa list do Galatów J. D. Hester⁵⁵ i A. Pitta⁵⁶. Pierwszy wskazując jako wzór dla Ga 1, 11–2, 21 w dziele *Rhetorica ad Herennium* (4.44.57), określając Ga 2, 11–14 jako CHREIA (Betz jako DIGRESSIO), zaś Ga 2, 15–21 jako „elaboration of the chreia” J. D. Hester zajmował się dwoma pierwszymi rozdziałami Listu do Galatów kilkakrotnie⁵⁷, stąd ekstrapoluje wnioski wyciągnięte z badania fragmentu Ga 1, 13–2, 21 – który określa jako „self-referent encomium”⁵⁸ – na cały List. Już samo określenie „epideictic blame letter”, które sformułował J. D. Hester, kwestionuje znawca retoryki antycznej, R. D. Anderson, sugerując, że mogłoby się ono zmieścić w kategoriach nowej retoryki, ale nie klasycznej⁵⁹.

A. Pitta wyklucza najpierw możliwość rodzaju sądowego, doradczego oraz sądowodoradczego, by – w oparciu o tezę naczelną i jej realizację w Liście oraz całą dyspozycję – stwierdzić, że List do Galatów stanowi rodzaj popisowy⁶⁰. Apostoł bowiem nie zwalcza wprost poglądów zwolenników obrzezania⁶¹, choć wydaje się to być przyczy-

⁵¹ Ostrożnie wskazując, że może być analizowany jako *genus deliberativum*, wbrew wnioskowi szczegółowemu Jana Chryzostoma, którego omawia; por. FAIRWEATHER J., *The Epistle to the Galatians and Classical Rhetoric*, dz. cyt., s. 219.

⁵² BRUCKER R., „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden...?*”, dz. cyt., s. 226n.

⁵³ Por. HALL R. G., *The Rhetorical Outline for Galatians. A Reconsideration*, JBL 106 (1987), s. 278–282.

⁵⁴ Por. SMIT J., *The Letter of Paul to the Galatians. A Deliberative Speech*, NTS 35 (1989), s. 1–26.

⁵⁵ Por. HESTER J. D., *Placing the Blame The Presence of Epideictic in Galatians 1 and 2*; w: *Persuasive Artistry*, FS Kennedy G. A., (ed) Watson D. F., Sheffield 1991, s. 281.

⁵⁶ Por. PITTA A., *Lettera ai Galati Introduzione, verslone e commento*, (Scritti delle origini cristiane 9), Bologna 1996, s. 45n.

⁵⁷ Por. HESTER J. D., *The Rhetorical Structure of Galatians 1:11–2: 14*, JBL 103 (1984), s. 223–233; HESTER J. D., *The Use and Influence of Rhetoric in Galatians 2: 1–14*, ThZ 42 (1986), s. 386–408.

⁵⁸ Por. HESTER J. D., *Placing the Blame*, dz. cyt., s. 282.

⁵⁹ Por. ANDERSON R. D. Jr., *Ancient Rhetorical Theory – on Paul*, dz. cyt., s. 118n.

⁶⁰ Por. Pitta A., *Lettera ai Galati*, dz. cyt., s. 44–46.

⁶¹ Por. Ga 5, 6: *Albowiem w Chrystusie Jezusie ani obrzezanie, ani jego brak nie mają żadnego znaczenia* (por. Ga 6, 15).

ną „kryzysu w Galacji”, ale stara się o nową relację między umiłowanymi przez siebie chrześcijanami galackimi a swoją Ewangelią⁶²

R. D. Anderson stwierdza, że List do Galatów nie może być sklasyfikowany według klasycznych trzech rodzajów mowy⁶³. Nie spełnia rygorów mowy sądowej choćby przez to, że nie odwołuje się do typowych dla niej loci, a które według odpowiednich *στάσεις* przewidywała retoryka. Zdaniem tego z wykształcenia muzyka, znawcy kultury antycznej i teologa, problematyczna dla klasyfikacji według reguł retoryki jest także sama struktura Listu do Galatów (problem *παράινσεις*). Nie można go także identyfikować mową deliberatywną, a to z tej racji, że Apostoł nie tyle doradza, co kategorycznie stwierdza, że trwanie w głoszonej przez niego Ewangelii jest jedyną drogą zbawienia. Raczej, wykraczając poza kategorie retoryki antycznej, mamy do czynienia z uroczystym upomnieniem. Gdy już szukać w starożytności jakichś podobieństw, Paweł najbardziej jest bliski filozofowi (który upomina swoich uczniów za odejście od jego doktryny), niż oskarżonemu, czy obrońcy w sądzie, albo politykowi na zgromadzeniu. A ponieważ także nie można dzielić tekstu Listu według partii mowy, tylko w ograniczony sposób można stosować zasady retoryki antycznej do opisu jego kompozycji i używanych środków retorycznych⁶⁴. To jest powodem, że w swojej monografii na temat zastosowania retoryki do Listów Pawła ogranicza się w badaniu metodą retoryczną Listu do Galatów jedynie do partii Ga 1, 1–5, 12⁶⁵

Dyskusja między biblistami a klasycystami to rzadki przykład rzeczowej współpracy interdyscyplinarnej. Specjalista od retoryki antycznej, G. A. Kennedy, opracował metodę retoryczną, którą z niewielkimi modyfikacjami stosują bibliści. Inny klasycysta, R. D. Anderson, zwerifikował rozpowszechnienie w I wieku po Chr. różnych podręczników retoryki, a więc prawdopodobieństwo ich dostępności w odniesieniu do Pawła. Bibliści więc z jednej strony muszą liczyć się z krytyczną weryfikacją rezultatów swoich badań ze strony znawców świata antycznego,

⁶² Por. Ga 4, 19: *Dzieci moje, oto ponownie w bólach was rodzę, aż Chrystus się w was ukształtuje*. A. Pitta eksponuje ten wers, podporządkowując celowi epideiktycznemu elementy napomnienia w Liście: por. PITTA A. *Lettera ai Galati*, dz. cyt., s. 46.

⁶³ Podobnie jednoznacznie wypowiada się ostatnio C. J. Classen; por. CLASSEN C. J., *St Paul's Epistles and Ancient Greek and Roman Rhetoric*; w: *Rhetoric and the New Testament*, (ed) Porter S. E. – Olbricht T. H., Sheffield 1993, s. 286–288.

⁶⁴ Por. ANDERSON R. D. Jr., *Ancient Rhetorical Theory on Paul*, dz. cyt., s. 166n.

⁶⁵ Por. ANDERSON R. D. Jr., *Ancient Rhetorical Theory on Paul*, dz. cyt., s. 123.

z drugiej zaś oczekują na wskazanie im kolejnych źródeł starożytnych do falsyfikacji kolejnych teorii.

Jakie *dispositio*?

Z punktu widzenia procesu komunikacji List do Galatów stanowi jego zapisaną – i jedyną nam dostępną – część. Nie znamy bowiem ani dokładnie sformułowania poglądów sprawców niepokoju w Galacji, ani stopnia przekonania do nich adresatów Listu, ani wreszcie skutku perswazji Pawła poprzez Pismo i wywołaną nim reakcję. Pozostaje do zbadania List, który z jednej strony jest rezultatem procesu tworzenia, a z drugiej realizuje jakąś formę literacką oraz jakiś sposób argumentacji.

a. klasyczne wskazania odnośnie do dispositio

Gdy idzie o pierwsze zagadnienie, to brak nam zapisanych wskazań co do etapów tworzenia pisma o charakterze perswazyjnym. Retoryka dostarcza jedynie przejrzystego schematu tworzenia mowy. Proces ten obejmował pięć etapów:

- (1) INVENTIO⁶⁶ (εὑρεῖς) – znalezienie właściwej strategii dla mowy oraz zgromadzenie właściwego materiału,
- (2) DISPOSITIO (τάξις) – uporządkowanie zebranego materiału (często realizowane już w ramach INVENTIO),
- (3) ELOCUTIO (λέξις) – nadanie kształtu samej mowy, z użyciem różnych środków stylistycznych, ozdobników i odpowiednich chwytów retorycznych (stylistyka),
- (4) MEMORIA (μνήμη) – wyuczenie się mowy na pamięć,
- (5) ACTIO lub PRONUNTIATIO (ὑπόκρισις) – samo wygłoszenie mowy.

Podział ten, jak się wydaje, wywodzi się od Arystotelesa⁶⁷, bo wcześniej omawiano zagadnienia retoryczne według części mowy.

⁶⁶ W dalszej części artykułu terminy z retoryki antycznej odnoszące się do *dispositio* zapisujemy majuskułą.

⁶⁷ Por. *Rhetorica ad Herennium*, w *Rzymska krytyka i teoria literatury*. Wybór i opracowanie S. Stabryła, Wrocław 1983, s. 130n.

Wprawdzie sposób wygłoszenia nie należał wprost do retoryki, ale do sztuki deklamacji, to jednak włączono i ten element przygotowania ze względu na „zepsucie słuchaczy”⁶⁸ Jeżeli się przyjmie ten schemat tworzenie listu obejmuje jedynie etapy (1)–(3), choć trzeba zwrócić uwagę na radykalną różnicę między przygotowaniem mowy do wygłoszenia a napisaniem listu, a co podkreśla m.in. H.-J. Klauck⁶⁹, nie godząc się na deprecjonowanie epistolografii w badaniach wielu egzegetów i klasycystów. Retoryka – choć w swoich zasadach odnosi się do mowy wygłoszonej – jego zdaniem może także w piśmie pomóc np. w rozjaśnieniu linii argumentacji przez odkrycie enthymem, exemplum, czy opisanie zastosowania pathos, ethos i logos, czy językowej postaci listu, figur, tropów itp. Obok więc badania etapu ELOCUTIO (3), możliwe jest także poszukiwanie zrealizowanego przez autora natchnionego DISPOSITIO (2). Praktycznie brak natomiast pewnych danych do badania etapu określanego w kategoriach retoryki antycznej jako INVENTIO (1).

Najbardziej podstawowe DISPOSITIO mowy obejmowało cztery elementy⁷⁰, które choć wywodzą się od Arystotelesa (384–322 przed Chr.), w tradycji europejskiej przekazywane są według łacińskiego nazewnictwa:

- (1) EXORDIUM (προοίμιον) – PROOEMIUM, wstęp, wprowadzenie, przed-mowa,
- (2) NARRATIO (διήγησις) – przedłożenie, przedstawienie stanu rzeczy,
- (3) ARGUMENTATIO (πίστις) – uwierzytelnienie, dowodzenie, uzasadnienie tezy,
- (4) PERORATIO (ἐπιλογος) – epilog, skuteczne i efektowne zakończenie mowy.

Z czasem pojawiają się dalsze podziały i zmiany. Tak pomiędzy EXORDIUM a NARRATIO pojawia się PROPOSITIO (πρόθεσις – teza, sformułowanie tematu), choć może się ono powtórzyć i w innych miejscach. Natomiast ARGUMENTATIO zostaje podzielone na dwa typy:

⁶⁸ Por. PODBIELSKI H., *Wstęp Tłumacza*, w: *Arystoteles, Retoryka-poetyka*, dz. cyt., s. 39.

⁶⁹ Por. KLAUCK H.-J., *Die antike Briefliteratur...*, dz. cyt., s. 179.

⁷⁰ Choć Arystoteles uważał, że wystarczyłoby mówić o dwóch istotnych: *przedłożenie stanu sprawy i jego uwierzytelnienie* (ARYSTOTELES, *Retoryka*, 3, 13); por. *Trzy stylistyki greckie* (Arystoteles, Demetriusz, Dionizjusz), tł. Madyda W., Wrocław 1953, s. 54.

uzasadnienie postawionej tezy (PROBATIO, CONFIRMATIO) oraz odparcie stanowiska przeciwnego (CONFUTATIO, REFUTATIO). Dodatkowo może wystąpić DIGRESIO (παράβασις) lub EXCESSUS, z czasem wykształcają się różne podziały, z których najbardziej znany jest Cyncerona (106–43 przed Chr.), z dzieła *O mówny* (de Orat. 2, 80) oraz Kwintyliana (ok. 35–95), którego podręcznik *Kształcenie mówny* (Institutio Oratoria) stał się klasycznym aż do czasów nam współczesnych⁷¹ Ten ostatni też odwołując się do najlepszych wcześniejszych autorów wskazał pięcioczęściowe DISPOSITIO dla mówny sądowej (Inst Orat 3. 9. 1):

- (1) PROOEMIUM
- (2) NARRATIO
- (3) PROBATIO
- (4) REFUTATIO
- (5) PERORATIO

Każdy z elementów mówny ma swoje cele. Tak EXORDIUM ma uczynić słuchacza przychylnym wobec mówny (benevolem), zainteresowanym (attentum) i gotowym do przyjęcia mówny (docilem). NARRATIO winno przedstawić (najczęściej w formie opowiadania) przedmiot mówny, przygotowując dowodzenia (dlatego winno zawierać załączki przyszłych dowodów). ARGUMENTATIO według Arystotelesa może zawierać albo ENTHYMEMATY (ἐνθύμημα)⁷² – „dowody naturalne”, (tzn. nie wytworzone przez retora, np. zeznania świadków, pisemne poświadczenia, przysięgi, dokumenty, przepisy prawne), albo EXEMPLA (παραδείγματα)⁷³ „dowody retoryczne”, to znaczy stworzone dzięki umiejętnościom mówny. ARGUMENTATIO ma oddziaływać na: ROZUM, WOLĘ, UCZUCIA. Z tym związane są retoryczne środki perswazji, a więc odpowiednio: ETHOS, PATHOS, LOGOS. Celem ETHOS miało być zbudowanie wiarygodnego obrazu mówny (samoprezentacja), później portretu charakterologicznego oskarżonego, świadków, sędziego w zależności od celu mówny.

⁷¹ Por. BROŻEK M., *Wstęp*; w: M. FABIUSZ KWIATYLIAN, *Kształcenie mówny*, Wrocław 1951, LXIII–LXI. LXXX–C; *Rzymska krytyka i teoria literatury*. Wybór i opracowanie Stabryła S., dz. cyt., s. 247n; KLAUCK H.-J., *Die antike Briefliteratur...*, dz. cyt., 175.

⁷² Jest to sylogizm retoryczny (różny od dialektycznego), którego siła dowodowa związana jest z codziennym doświadczeniem słuchaczy.

⁷³ Siła przekonania tego typu dowodów retorycznych leży we wspólnym przekonaniu w tradycji (mogą to być historyczne przykłady, parable, bajki).

Środek określony jako PATHOS winien oddziaływać na emocje i uczucia słuchaczy, by je kształtować według celów zamierzonych przez retora. Wreszcie LOGOS odwołując się do rozumu miał używać środków racjonalnych⁷⁴. PERORATIO to podsumowanie i zebranie w sposób przejrzysty wszystkich punktów mowy. Celem jest przypomnienie faktów i ostateczne ukierunkowanie uczuć. Winien być zaangażowany cały potencjał retoryki, bo chodzi o pozostawienie słuchacza z jego ostatecznym wrażeniem z wygłoszonej mowy.

b. dispositio H. D. Betza i jego krytyka

H. D. Betz uznał List do Galatów za tekst realizujący zasady mowy sądowej, zaś zaproponowane dispositio, odwołujące się do zasad retoryki antycznej oraz epistolografii, ma następującą postać⁷⁵

Preskrypt listowy (Ga 1, 1–5)

EXORDIUM (1, 6–11)

NARRATIO (1, 12–2, 14)

PROPOSITIO (2, 15–21)

PROBATIO (3, 1–4. 31)

EXHORTATIO (5, 1–6, 10)

Postskrypt listowy / CONCLUSIO (6, 11–18)

Już samo zestawienie w jednym dispositio terminów łacińskich i angielskich (PRESCRIPT, POSTSCRIPT) budzi sprzeciw klasycysty, J. Classena. Zarzuca on także, iż obok elementów znanych z retoryki antycznej (EXORDIUM, NARRATIO, PROPOSITIO, PROBATIO, EXHORTATIO), pojawiają się elementy epistolarne, bez uzasadnienia, czy tego typu kombinacja dwóch różnych zasad kompozycji (retoryka i epistolografia) jest możliwa i uzasadniona⁷⁶. J. Classen zwrócił uwagę na fakt, że podobna dyskusja toczyła się już na przełomie wieków XV /XVI w Tübingen. Wykładający tam w latach 1496–1518 retorykę H. Babel sprzeciwiał się powszechnej wówczas w Niemczech praktyce przypisywaniu listom

⁷⁴ Por. PODBIELSKI H., *Wstęp Tłumacza*, w: ARYSTOTELES, *Retoryka-poetyka*, dz. cyt., s. 40–47.

⁷⁵ Por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 57–68.

⁷⁶ Por. CLASSEN C. J., *Paulus und die antike Rhetorik*, dz. cyt., s. 13.

struktury obejmującej 5 części mowy (salutatio, exordium, narratio, petitio, conclusio)⁷⁷

Zwrócono także uwagę na niekonsekwencję w tak przyjętym podziale. Jeżeli bowiem został wyodrębniony listowy PRESKRYPT od retorycznego EXORDIUM, to dlaczego w listowym POSTSKRYPCIE zawarte jest retoryczne CONCLUSIO/PERORATIO⁷⁸ Z kolei obecność EXHORTATIO (5, 1–6, 10) w dispositio H. D. Betza stała się powodem odrzucenia określenia rodzaju sądowego, który nie przewidywał tego typu elementu.

W toczącej się dyskusji interesujące zestawienie zrobił F. Vouga, z którego wynika, że dispositio mowy Demostenesa *O pokoju* odpowiada dokładnie strukturze Listu do Galatów⁷⁹ Sam jednak autor zestawienia zastrzega, że identyczne dispositio nie może to być wystarczającym uzasadnieniem dla przyjęcia, że List do Galatów jest także – jak mowa Demostenesa ewidentnie – rodzaju doradczego⁸⁰

W dispositio H. D. Betza budzi także zastrzeżenie określenie początku NARRATIO (od Ga 1, 12), choć występujące w tym wersie ἄρα i αὐτὸ odnoszą się ewidentnie do εὐαγγέλιον z wersu 1, 11. A ponieważ początek wersu 1, 13 (ἠκούσατε...) odpowiada wskazaniom Kwintyliana, by tak rozpoczynać NARRATIO, więc wersy 1, 11–12 winny stanowić PROPOSITIO (także Demostenes zaczynał NARRATIO w taki sposób)⁸¹. Przy tak przyjętym podziale po epistolarnym PRESKRYPCIE (1, 1–5), zakończonym oddzielającym „Amen” (1, 5), następuje retoryczne EXORDIUM (1, 6–9) oraz TRANSITUS (1, 10), łączący zgodnie z zasadami retoryki EXORDIUM (1, 6–9) z PROPOSITIO (1, 11–12).

Obok problemu miejsca NARRATIO w całości Listu, pojawia się także zagadnienie jego funkcji w strukturze argumentacji. Sam H. D. Betz z trzech typów NARRATIO według Cyserona wskazuje na pierwszy jako zastoso-

⁷⁷ Por. CLASSEN C. J., *Zur rhetorischen Analyse der Paulusbriefe*, ZNTW 86 (1995), s. 120.

⁷⁸ Por. BRUCKER R., „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden...?*”, dz. cyt., s. 227n.

⁷⁹ EXORDIUM – O pokoju 1–3; Ga 1, 6–11
NARRATIO – O pokoju 4–12; Ga 1, 12–2, 14
PROPOSITIO – O pokoju 13–14a; Ga 2, 15–21
PROBATIO – O pokoju 14b–23; Ga 3, 1–4, 31
EXHORTATIO – O pokoju 24–25; Ga 5, 2–6, 10

⁸⁰ Por. VOUGA F., *Zur rhetorische Gattung des Gaiaterbriefes*, dz. cyt., s. 291n.

⁸¹ Por. BRUCKER R., „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden...?*”, dz. cyt., s. 228, przyp. 63 i 64.

wany w Liście do Galatów⁸², a który w formie narratywnej ma zawierać przedstawienie zagadnienia prawnego. Trzy cechy są wymagane przy tym od narratio: brevis, aperta, probabilis (por. De Inventione 1.20.28). Już jednak sam H. D. Betz musi obszernie uzasadniać stosowność tej klasyfikacji⁸³

A jednak fragment Ga 1, 13–2, 14 nie spełnia wymogów stawianych NARRATIO, co staje się widoczne, gdy stwierdzi się, że wbrew antycznej retoryce tak określone przez H. D. Betza NARRATIO nie przygotowuje do tego, co będzie dowodzone w PROBATIO (3, 1–4, 31)⁸⁴. Trudno zakwalifikować Ga 1, 13–2, 14 do NARRATIO także według innej klasyfikacji Cycerona, który rozróżniał opowiadania historyczne i filozoficzne, a pierwsze z nich (które by mogło wchodzić w grę) winno stanowić rodzaj „dziejów przedłożenia”⁸⁵. Krytycznie ustosunkowany do rozwiązania H. D. Betza autor monografii na temat argumentacji w Ga 2, 25–21, M. Bachmann dostrzega możliwość zaakceptowania NARRATIO, pod warunkiem przyjęcia dla Listu rodzaju doradczego. Arystoteles bowiem przewiduje w tym rodzaju taki element, a mówcy pozostawia dużą swobodę w jego komponowaniu (Rhet. I, 3, 16; por. Quint. Inst. 3, 8, 10n; 4, 2, 11n)⁸⁶. Problem fragmentu Ga 1, 10–2, 21 został radykalnie rozwiązany przez R. G. Halla, który uznał, iż chodzi w tym wypadku o samodzielną jednostkę argumentacji (I część dowodu), w której zawarte jest własne PROPOSITIO (1, 10–12)⁸⁷

Już dla samego H. D. Betza problematyczne jest dispositio dla dalszych partii Listu do Galatów (3–6). Najpierw z racji braku szczegółowych wskazań retoryki co do zorganizowania tekstu odnośnie PROBATIO w mowie sądowej, później z powodu braku opracowań autorów antycznych odnośnie do EXHORTATIO⁸⁸, Sam H. D. Betz dzieli więc PROBATIO (3, 1–4, 31) na 6 dowodów, a w nich znajduje się EXCURSIO na temat Tory (3, 19–25) oraz INTERROGATIO (4, 8–11)⁸⁹, Tymczasem z jednej strony wydaje się, że fragment Ga 3, 1–4, 11

⁸² Por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 122.

⁸³ Por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 122–128.

⁸⁴ Por. KERN Ph. H., *Rhetoric and Galatians. Assessing and Approach to Paul's Epistles*, (SNTS. MS 101), Cambridge 1998, s. 103.

⁸⁵ Por. KOROLKO M., *Sztuka retoryki*, dz. cyt., s. 88.

⁸⁶ Por. BACHMANN M., *Sünder oder Obertreter*, dz. cyt., s. 159.

⁸⁷ Por. HALL R. G., *The Rhetorical Outline for Galatians*, dz. cyt., s. 283–285.

⁸⁸ Por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 237. 434n.

⁸⁹ W przyjętym gatunku (mowa sądowa) ma to być pytanie skierowane do sędziów (por. Quint. Inst. V, 7); por. BETZ H. D., *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 63n.

stanowi zwartą jednostkę⁹⁰, z drugiej zaś Ga 4, 12–20, przez swój charakter apelatywny, odpowiada zakończeniu mowy. W tej sytuacji, trzymając się poprawianego dispositio H. D. Betza, lepszym jest rozwiązanie, jakie ostatnio zaproponował R. Brucker, by fragment Ga 4, 12–5, 12 uznać za trzyczęściowe (4. 12–20; 4, 21–5. 6; 5, 7–12) CONCLUSIO⁹¹

Problematiczne EXHORTATIO (5, 1–6, 10) z dispositio H. D. Betza bywa określane przez jednych jako późniejszy dodatek do gotowego już Listu⁹², albo jako element epistolarny, nie podlegający analizie retorycznej⁹³, albo jako EXCURSIO/DIGRESSIO (5, 13–6, 10) – mimo, iż po retorycznym zakończeniu a przed zakończeniem epistolarnym⁹⁴, albo wreszcie jako jeden z elementów dowodzenia⁹⁵.

c. współczesne propozycje odnośnie do dispositio

Wskazane problemy w dispositio H. D. Betza były w różny sposób podejmowane przez kolejnych badaczy. Tak znawca retoryki antycznej, G. A. Kennedy, koncentrując swoją uwagę na problematycznym EXHORTATIO (5,2–6,10), określił List do Galatów jako rodzaj doradczy, zaś dyskutowane NARRATIO włączył w „dowodzenie” (1, 11–5, 1). Odchodząc zaś w terminologii od określeń z retoryki klasycznej, stworzył dispositio o następującej postaci⁹⁶:

⁹⁰ Ga 3, 1–5 oraz Ga 4, 8–11 stanowią INCLUSIO dla jednostki Ga 3, 1–4, 11.

⁹¹ On też zauważa, że trudno jest z jednej strony zwracać się do sędziów z zapytaniem (Ga 4, 8–11), a z drugiej nazywać ich nierozumnymi; por. BRUCKER R., „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden...?*”, dz. cyt., 230, przyp. 73; s. 231n.

⁹² Por. SMIT J., *The Lener of Paul to the Galatians*, dz. cyt., 8n, s. 25n.

⁹³ Por. ANDERSON R.D. Jr., *Ancient Rhetorical Theory on Paul*, s. 123: 166 przyp. 423.

⁹⁴ Kwintyliian pozwalał go umieścić w dowolnym miejscu, byle miał związek z tematem (Inst. IV, 3). Także ton napominający i pochwalny jest przewidziany dla tego typu części przez Kwintyliana (Inst, III, 12n); por. BRUCKER R., „*Versuche ich denn jetzt, Menschen zu überreden...?*”, dz. cyt., s. 233n.

⁹⁵ Tak np. W. Russel, który w swojej propozycji dispositio w ramach dowodu wskazuje trzy argumenty: historyczny (1, 11–2, 21), z doświadczenia (3, 1–4, 31), przyczynowy (5, 1–6, 10); por. RUSSELL W. B., *Rhetorical Analysis of the Book of Galatians. Part II*, BS 150 (1993), s. 436n.

⁹⁶ Por. KENNEDY G. A., *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, dz. cyt., s. 145–151.

SALUTATIO (1, 1–5)
PROEMIUM / EXORDIUM (1, 6–10)
Proof (1, 11–5, 1)
EXHORTATIO (5, 2–6, 10)
Epilogue (6, 11–18)

R. G. Hall wychodząc z kryteriów arystotelesowskich i stapiając niektóre elementy dispositio retorycznego z częściami właściwymi dla epistolografii (EXORDIUM/opening; epilogue/closing) także określa gatunek Listu jako doradczy. W jego dispositio zwraca uwagę przede wszystkim określenie fragmentu Ga 1, 6–9 jako PROPOSITIO oraz uzgodnienie NARRATIO ze wskazaniem autorów antycznych⁹⁷

SALUTATION/EXORDIUM (1, 1–5)
PROPOSITIO (1, 6–9)
Proof (1, 10–6, 10)
NARRATIO (1, 10–2, 21)
PROPOSITIO dla NARRATIO (1, 10–12)
Teza I (1, 13–2, 10)
Teza II (2, 11–14)
TRANSITUS (2, 15–21)
Dalsza część [dowodu] (3, 1–6, 10)
EPILOGUE (6, 11–18)

Konsekwentnie trzymając się zasad retoryki podzielił List do Galatów J. Smit, pomijając zupełnie epistolarny preskrypt (1, 1–5) jako nie podlegające opisowi retorycznemu.

Nie uwzględniony zaś w jego dispositio fragment o charakterze parenetycznym (Ga 5, 13–6, 10) został – jego zdaniem – dołączony później⁹⁸ Mowa typu doradczego, jakim jest List do Galatów, ma według niego następujące dispositio:

EXORDIUM 1, 6–12
NARRATIO 1, 13–2, 21
CONFIRMATIO 3, 1–4, 11

⁹⁷ Por. HALL R. G., *The Rhetorical Outline for Galatians*, dz. cyt., s. 282–287.

⁹⁸ Por. SMIT J., *The Letter of Paul to the Galatians*, dz. cyt., s. 9.

CONCLUSIO:

Part 1. 4, 12–20 (conquestio)

Part 2. 4, 21–5, 6 (enumeratio)

Part 3. 5, 7–12 (indignatio)

Amplificatio 6, 11–18

G. W. Hansen w swojej monografii, w której stosuje analizę retoryczno-epistolarną, w dispositio zrywa z terminami retoryki antycznej, pozostawiając jedynie elementy epistolarne. Proponuje on następujący schemat⁹⁹:

POZDROWIENIE (1, 1–5)

Partia napominająca (1, 6–4, 11)

napomnienie A: z powodu opuszczenia Ewangelii (1, 6–2, 21)

napomnienie B: z powodu niezrozumienia Ewangelii (3, 1–4, 11)

Partia wzywająca (4, 12–6, 10)

wezwanie A: osobiste (4, 12–20)

wezwanie B: z Pisma (4, 21–4, 31)

wezwanie C: autorytatywne (5, 1–12)

wezwanie D: etyczne (5, 13–6, 10)

Osobisty podpis (6, 11–18)

Autor obszernego komentarza z serii World Biblical Commentary, R. Longenecker, nie daje wprost, ani tym bardziej nie uzasadnia, własnego dispositio. Choć krytycznie ustosunkowuje się tak do dispositio H. D. Betza, to jak można wnioskować z odtworzonej ze spisu treści dyspozycji, uznaje w obrębie Listu istnienie elementów retorycznych (mają charakter mowy sądowej) i epistolarnych (typu doradczego). W swej krytyce (bez wszakże konsekwencji) – jak łatwo zauważyć – idzie za stanowiskiem, jakie wyraża Kennedy¹⁰⁰. Dispositio ma postać następującą:

Salutation (1, 1–5)

Część napominająca retoryczna – sądowa (1, 6–4, 11)

EXORDIUM – okazja do napisania (1, 6–10)

NARRATIO – obrona poprzez fakty autobiograficzne (1, 11–2, 14)

PROPOSITIO – teza (2, 15–21)

⁹⁹ Por. Por. HANSEN G. W., *Abraham in Galatians*, dz. cyt., s. 53n.

¹⁰⁰ Por. PORTER S. E., *Paul of Tarsus and His Letters*; w: *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 BC. – AD. 400)*. (ed) Porter S. E., Leiden 1997, s. 546.

- PROBATIO – dowodzenie (3, 1–4, 11)
Część epistolarna zachęcająca – doradcza (4, 12–6, 10)
EXHORTATIO I – przeciwko zagrożeniu judaizacją (4, 12–5, 12)
EXHORTATIO II – osobisty apel (5, 13–6, 10)
Subscription (6, 11–18)

W bardzo metodologicznym opracowaniu na temat zastosowania różnie pojmowanej retoryki do ksiąg Nowego Testamentu B. L. Mack dochodzi do wniosku, że dyspozycja Listu do Galatów musi być kompleksowa i uwzględniać postulatory retoryczne, epistolarne, narracyjne i tematyczne. Zasadniczym jednak czynnikiem dla ukształtowania *dispositio* jest odkrycie pięciu wielkich jednostek argumentacji w obrębie korpusu Listu. W rezultacie, w całym Liście chodzi – jego zdaniem – o ukazanie, w jaki sposób chrześcijanie są prawdziwymi dziećmi Abrahama¹⁰¹ Rozkład elementów perswazji na rzecz tej tezy jest następujący:

- Preskrypt listowy (1, 1–5)
EXORDIUM (1, 6–10)
NARRATIO (1, 11–2, 14)
Zagadnienia i teza (2, 14–3, 5)
 Główna teza (Galacjanie są dziećmi Abrahama z powodu wiary w Chrystusa)
 Uzasadnienie (Bóg uczynił obietnicę i ona pozostaje w mocy)
 I. Definicja: Prawdziwe potomstwo Abrahama (3, 6–9)
 II. Zagadnienie roszczeń w oparciu o Prawo (3, 10–12)
 III. Zagadnienie zbawienia (3, 13–16)
 IV. Zagadnienie obowiązywalności: Prawo czy obietnica (3, 15.17–24)
 V. Konkluzja: Dziedzictwo jest osiągalne przez chrześcijan pogańskiego pochodzenia (3, 25–4,7)
EXHORTATIO (4, 8–20)
Ostrzeżenie (4, 21–31)
EXHORTATIO (5, 1–6, 10)
Postskrypt listowy (6, 11–18)

¹⁰¹ Por. MACK B. L., *Rhetoric and the New Testament*, (GBS NT), Minneapolis 1990, s. 69.

M. Bachmann jako rezultat swoich badań retoryczno-egzegetycznych w odniesieniu do fragmentu Ga 2, 15–21 daje także dispositio dla całego Listu, przyjmując jego gatunek jako doradczy. Zwraca uwagę wprowadzenie PARTITIO (2, 14b) na zakończenie NARRATIO (1, 11–2, 14), nierówne co do długości dwa dowodzenia oraz brak zakończenia epistolarnego.

Autor podkreśla, że zaproponowane dispositio jest rozumiane nie tyle jako partes orationis, ile jako orientacja w tekście¹⁰²:

Päskript (1, 1–5)

PROOEMIUM (1, 6–10)

NARRATIO (1, 11–2, 14)

– kończące się PARTITIO (2, 14b)

ARGUMENTATIO (2, 15–6, 17)

Pierwszy tok dowodzenia (2, 15–21)

Drugi tok dowodzenia (3, 1–6, 17)

Końcowe błogosławieństwo (6, 18)

Klasycysta i egzegeta zarazem, R. D. Anderson, wychodząc od próby zrozumienia linii argumentacji Listu do Galatów, tworzy komentarz retoryczny do użytych środków perswazji i stylu. Sam List (w obrębie 1, 1–5, 12) dzieli w sposób następujący¹⁰³:

Epistolarne otwarcie i napomnienie (1, 1–10)

Apologia o charakterze narratywnym (1, 11–2, 21)

Dowodzenie (3, 1–4, 11)

Part I (3, 1–14)

Part II (3, 15–4, 11)

Emocjonalne wezwanie (4, 12–5, 12)

W ostatnim czasie strukturze Listu do Galatów najwięcej uwagi poświęcił A. Pitta, który swoje rozwiązanie zawarł w opublikowanej w roku 1992 rozprawie doktorskiej pisanej w Papieskim Instytucie Biblijnym w Rzymie, a noszącej tytuł: „Disposizione e messaggio della Lettera ai Galati: Analisi retorico-letteraria” Jego dispositio, które jest rezultatem

¹⁰² Por. BACHMANN M., *Sünder oder Übertreter*, dz. cyt., s. 158n.

¹⁰³ Por. ANDERSON R. D. Jr., *Ancient Rhetorical Theory on Paul*, dz. cyt., s. 125.

analiz retoryczno-epistolograficznych, a które z nieznacznymi zmianami zawarł w wydanym kilka lat później komentarzu, jest następujące¹⁰⁴.

PRAESCRIPITUM (1, 1–5)

EXORDIUM (1, 6–10)

Teza naczelna (1, 11–12)

Pierwsze uzasadnienie (1, 13–2, 21):

Zapowiedź narratywna (1, 13–2, 14)

PERORATIO (2, 15–21)

Drugie uzasadnienie (3, 1–4, 7):

APOSTROFA (3, 1–4, 7)

Zapowiedź (3, 6–29)

Teza szczegółowa (3, 6–7)

PERORATIO (4, 1–7)

Trzecie uzasadnienie (4, 8–5, 12):

APOSTROFA (4, 8–11)

Zapowiedź (4, 12–5, 1)

Dygresja narratywna (4, 12–20)

Midrasz o synach Abrahama (4, 21–5, 1)

PERORATIO (5, 2–12)

Czwarte uzasadnienie (5, 13–6, 10):

APOSTROFA (5, 13–15)

Zapowiedź (5, 16–6, 10)

Teza szczegółowa (5, 16)

POSTSCRIPTUM (6, 11–18)

A. Vanhoye, choć *dispositio* A. Pitta określa jako „diffendibile”, idzie za tradycyjnym podziałem listu na trzy części¹⁰⁵, a poszczególnym partiom nadaje bądź nazwy retoryczne, bądź streszczające ich zawartość. Jego *dispositio* ma następującą postać¹⁰⁶.

Pozdrowienie (1, 1–5)

Napomnienie zamiast zwyczajowego DZIĘKCZYNIENIA (1, 6–10)

¹⁰⁴ Por. PINA A., *Lettera ai Galati*, dz. cyt., s. 40n.

¹⁰⁵ Wymieniając poprzedników w tym względzie: J. B. Lightfoot, M.-J. Lagrange, H. Schlier, P. Bonnard, S. Lyonnet, J. Bligh, F. Mußner; Por. VANHOYE A., *La Lettera ai Galati. Seconda parte*, Roma 1997³, s. 7.

¹⁰⁶ Por. VANHOYE A., *La Lettera ai Galati*, dz. cyt., s. 8n.

Obrona Ewangelii Pawła i ostrzeżenie przed odejściem Galatów do innej Ewangelii

I. Uzasadnienie historyczne (osobista obrona)

Ewangelia Pawła pochodzi z objawienia Chrystusa (1, 11–24)

Ewangelia Pawła zaaprobowana przez „poważanych” w Jerozolimie (2, 1–10)

Paweł w Antiochii pokazał spójność swej postawy (2, 11–21)

II. Argumenty doktrynalne

APOSTROFA (3, 1–5)

Według Pisma (3, 6–29)

CONCLUSIO: zakończona niewola (4, 1–11)

Intermezzo (4, 12–20)

Powtórnie Pismo (4, 21–31)

CONCLUSIO (5, 1–12)

III. Zastosowanie do życia – zachęty (5, 13–6, 10)

Zakończenie osobistym podpisem (6, 11–18)

Interesującą próbę podjęła – choć wymaga ona weryfikacji ze strony znawców – J. Fairweather, która w oparciu o Komentarz Jana Chryzostoma do Listu do Galatów odtworzyła *dispositio* Listu, jakie miałyby przyjmować Złotousty. To retoryczno-tematyczne *dispositio* ma następującą postać¹⁰⁷

Podstawowe zagadnienie podjęte przez List:

Czy wierzący pogańskiego pochodzenia powinni być obrzezani, czy nie?

Pochodzenie Pawłowego autorytetu:

PROEMIUM o charakterze apologetycznym (1, 1–5)

Odrzucenie oskarżeń Galatów (1, 6–10)

NARRATIO – zakończone zwróceniem się do Kefasa:

Przekonywanie pośrednio Galatów (1, 11–2, 21)

Bezpośrednie przekonywanie Galatów i przeprowadzenie dowodu

Doktryna: różnica między wiarą a Prawem (3, 1–5, 12)

argumentacja odwołująca się do doświadczenia Galatów (3, 1–5)

przekonywanie oparte na dawnych narracjach (3, 6–4, 11)

czułe pojednanie po napomnieniu (4, 12–4, 31)

¹⁰⁷ Por. FAIRWEATHER J., *The Epistle to the Galatians and Classical Rhetoric*, dz. cyt., s. 18.

inna argumentacja dla pozostania przy Pawłowym nauczaniu
(5, 1–5, 12)

Zasady życia: część moralna, zachęta do trwania przy Pawłowej
doktrynie (5, 13–6, 10)

Podsumowanie doktrynalne (6, 11–18)

Podsumowanie

Z tego, uczynionego według chronologii, zestawienia wynika, że nie wytrzymały krytyki *dispositio*, w których wtłaczano w ramy retoryczne mowy całość Listu do Galatów.

Niewiele wyjaśniają te *dispositio*, które przyjmują schemat listu, nie podejmując analizy KORPUSU. Już samo zestawienie pokazuje, że – niezależnie od słuszności granic podziałów – dają dobrą orientację i rozjaśniają lekturę Listu te *dispositio*, które uwzględniają zarówno element epistolarny, jak i ukazują strukturę argumentacji w KORPUS Listu.

Szkoda, że dyskusja toczy się praktycznie w obrębie języka angielskiego, a nawet nie wszystkie wartościowe pozycje angielskojęzyczne są uwzględniane. Znamionym przykładem jest praca Ph. H. Kerna¹⁰⁸, w której – ze względu na temat – można się było spodziewać uwzględnienia liczącej się literatury obcojęzycznej. Tymczasem brak jest odniesienia nie tylko do choćby jednej pozycji A. Pitta¹⁰⁹, ale nawet piszącego w języku angielskim R. D. Andersona.

¹⁰⁸ KERN Ph. H., *Rhetoric and Galatians. Assessing and Approach to Paul's Epistles*, (SNTS. MS 101), Cambridge 1998.

¹⁰⁹ W wykazie bibliograficznym występuje jedynie: PITTA A., *Disposizione e messaggio della Lettera ai Galati. Analisi retorico-letteraria*, (Analecta Biblica 131), Roma 1992; por. KERN Ph. H., *Rhetoric and Galatians*, dz. cyt., s. 286.

RHETORICAL GENRE AND DISPOSITIO OF THE LETTER TO GALATIANS

Summary

Having discussed a historical and critical method, which is both standard and fundamental for a contemporary exegete, a document "The Interpretation of the Bible in Church" mentions three "new methods of literary analysis". "Rhetorical analysis" is number one. The last is a method relating to the rules of Greek and Roman rhetoric, the new rhetoric and the research of structures pertinent to the Semitic ways of text building. The indispensability of rhetorical analysis in the studies of Biblical texts is justified by pointing to persuasive character of the written word of God, hence the necessity of knowing rhetoric on the part of everyone who deals with exegesis. The text of the Papal Biblical Committee gives one, but symptomatic, as far as Church documents are concerned, limitation of methodological nature – rhetorical analysis is to be conducted in a critical way, so that it can be incorporated in the results of scientific exegesis.

Two issues connected with use of antique rhetoric are discussed in the article: the definition of the genre and dispositio.

The specification made in accordance with chronology shows that the dispositio which enclosed the whole Letter to Galatians in rhetorical frames of speech did not withstand criticism.

Little is explained by the dispositio which assume the outline of a letter disregarding the analysis of the BODY. The specification alone shows that – independently of the accuracy of division borders – the dispositio in which the epistolary character is taken into consideration and the structure of reasoning in the BODY of the Letter is shown provide good orientation and help to understand the Letter.

It is a pity that the discussion is held almost exclusively in English and that not all publications worthy of reading are taken into consideration. A significant example is the work of Ph. H. Kern, in which – considering its subject matter – one would expect references to important foreign writings. Actually, there is no reference to any work of A. Pitta or even to R.D. Anderson, who writes in English.